

Llengües romàniques

Tingueu present que si els destinataris d'aquestes notes són els confinats de la Covid-19, també és un confinat l'autor: la bibliografia esmentada és, doncs, hereva d'aquesta circumstància.

El català, llengua romànica

Tots sabem que el català deriva del llatí. Això significa que, amb molta diferència, la major part de les paraules que fem servir ja existia, d'una o altra manera, en llatí. Per a saber d'on deriva una paraula determinada, res millor que consultar un diccionari etimològic. L'Enciclopèdia Catalana en va publicar un, a càrrec de Jordi Bruguera, que ara es pot consultar per Internet, a www.diccionari.cat. Per a cada article, les línies introductòries contenen l'etimologia, i la resta el significat del mot.

A més hi ha - però ja són paraules majors - el magne 'Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana', de Joan Coromines, en nou volums (1980-1991).

I una bona síntesi per a iniciar-se en el tema, és la 'Síntesi d'Història de la Llengua Catalana', de Carles Duarte i Àngels Massip (Barcelona, 1981).

Il·lustrem-ho amb un parell d'exemples, un text literari i un altre de científic, i passem-los pel sedàs de Bruguera:

Vinyes verdes vora el mar.
Ara que el vent no remuga,
Us feu més verdes i encar
Teniu la fulla poruga,
Vinyes verdes vora el mar.

Vinyes verdes del coster,
Sou més fines que la userda,
Verd vora el blau mariner,
Vinyes amb la fruita verda
Vinyes verdes del coster.

Vers la fi del carbonífer, l'homogeneïtat de la flora tendeix a desaparèixer i semblen establir-se dues grans províncies botàniques. L'una contenia l'Euràsia i l'Amèrica del Nord reunides, on continuava la flora carbonífera càlida de què hem parlat, que cobria les terres emergides de Catalunya.

Immediatament ens adonem de l'omnipresència de termes d'origen llatí, de formes i significats iguals o almenys afins als de la paraula original: 'cobrir', 'contenir', 'continuar', 'de', 'desaparèixer', 'dues', 'emergir', 'fruita', 'fulla', 'gran', 'mar', 'més', 'on', 'província', 'què', 'semblar', 'tendir', 'terra', 'vent', 'verd', 'vinya'.

Però fora dels casos més simples, ens trobem amb una casuística inacabable:

- Paraules originades en termes del llatí vulgar sense correlat en el clàssic: 'parlar'. Paraules d'arrel llatina però de derivació autòctona (en català i en altres llengües romàniques): 'mariner', 'reunir'. A voltes formant termes cultes: 'càlid'.

En ocasions trobem sorpreses, com amb 'costa' i 'coster', que generalment no associem a 'costella'. Sense arribar a tant, molt sovint les zigzagues de les paraules són notables:

'encara', 'fi', 'poruc', 'remugar', 'vora'.

- Hi ha termes heretats del llatí, però dedicats ara a ús tècnic. 'flora' (derivat de 'Flora', deessa de les flors).
- I algunes vegades les etimologies són només probables: 'ara'.

No falten termes d'altres orígens:

- grec (passat o no pel llatí): 'botànica', 'homogeni'.
- mixtes llatí + grec: 'carbonífer'.
- germànic: 'blau'. anglosaxó
- a través del francès: 'nord'.
- occità (sense poder anar més enllà): 'userda'.

Més enllà dels breus textos comentats, tenim termes procedents de moltes altres llengües: àrab ('arròs'), francès ('xemeneia':), italià ('novel·la'), espanyol ('boda'), llengües ameríndies ('tomàquet'), anglès ('futbol'), caló ('xaval')...

Us animeu a triar un tros i fer la prova?

Una cosa és dir d'on vé tal o tal paraula, i una altra descriure les regularitats que trobem en l'evolució dels termes fins adoptar llur forma actual. Ens n'ocuparem un altre dia, i tindrem ocasió de parlar de la 'Gramàtica Històrica

del Catalán' del professor Badia i Margarit. I, és clar, també haurem de dir alguna cosa sobre el llatí.

Els fragments extractats procedeixen de Joan Triadú, Nova Antologia de la Poesia Catalana, Barcelona, 1965 [Josep Maria de Sagarra, Cançons de Rem i de Vela] i Marcel Chevalier, Geologia de Catalunya, Barcelona 1939.

Totes les llengües evolucionen

És important tenir present que les llengües no neixen un dia determinat, viuen més o menys temps i al capdavall moren també un altre dia determinat. Al contrari: neixen paulatimant per evolució d'una o més llengües precedents, molt sovint coexisteixen les unes amb les altres i s'interfereixen mútuament, i dins de cada llengua, encara, les modalitats més "antigues" coexisteixen amb les més "noves", i les modalitats cultes amb les més populars.

Dir que el català és una llengua filla del llatí és fer servir una metàfora no del tot adequada.

Quan deixa d'haver-hi continuïtat entre els parlants d'una llengua, aquesta tendeix a divergir: l'anglès dels Estats Units, sotmès a influències diferents que l'uropeu i aïllat d'aquest, no és exactament el mateix que el de la Gran Bretanya. I el mateix es pot dir de l'espanyol d'Amèrica.

Passa sovint que la divergència és tan gran que deixa d'haver-hi intercomprensió. Un exemple relativament proper en el temps és el naixement de la llengua afrikaans, inicialment una forma evolucionada del neerlandès, amb moltes interferències d'altres llengües. Podeu examinar els trets principals d'aquesta llengua a la [Wikipedia](#), que inclou un petit vocabulari comparatiu.

Al final les llengües moren, quan els parlants deixen de transmetre-la als fills fins que arriba un moment que un sol parlant - o pocs parlants aïllats - ja no poden trobar cap interlocutor que els pugui correspondre. Alguns d'aquest darrers parlants han estat ben identificats, com ara [Tuone Udaina](#), darrer

parlant del dàlmata, llengua romànica de la costa llevantina de l'Adriàtic, o [Ned Maddrell](#), darrer parlant del manx, llengua cèltica de l'illa de Man.

El que no ha succeït mai és que algú s'hagi anat a dormir parlant llatí, posem per cas, i l'endemà s'hagi llevat parlant català, o francès, o italià. No s'ha de confondre la formació d'una llengua amb l'elaboració - o el descobriment posterior - d'una obra literària, o la codificació conscient de la llengua- o la manca de codificació -, i és ridícul establir competicions per veure qui és més antic.

Que Miret i Sans descobrís les Homilies d'Organyà és una dada interessant, però si no s'hagués produït, la història intrínseca del català seria la mateixa, tot i que no la coneixeríem tan bé. Tot i que és poc probable, qualsevol dia es pot desobrir un text literari anterior a la Chanson de Roland o al Poema de Mío Cid. La història del francès i la del castellà serien les mateixes, però més ben conegudes.

I anàlogament, hem de mirar d'una manera diferent la tasca dels codificadors i normativitzadors. Fabra no crea el català modern; recull els parracs d'una llengua malmesa i empobrida, els destria i els aprofita, i extrapola solucions a partir de similituds, i codifica i sistematitza una llengua depurada. Si no fos així, hauria fracassat: les llengües no s'inventen. En canvi ens trobem que el català, passat pel sedàs de Fabra, és una llengua apta per a tot ús, i mostra alhora una continuïtat innegable amb els orígens. I això fa que entenguem, amb poca dificultat, les poesies d'Ausiàs March cantades per Raimon.

[El llatí: naixement, esplendor, continuïtat, divergències](#)

La història de la [llengua llatina](#) s'estén per un període, no conclòs encara, de més 28 segles. Comença al segle VIII abans de Crist i, d'una manera o altra, arriba fins als nostres dies.

L'època d'or de la llengua, tant per la literatura que genera (Ciceró, Juli Cèsar, Titus Livi, Virgili, Horaci, Catul i Ovidi.) com per la continuïtat posterior, s'esdevé entre els segles I aC i I dC.

Com passa amb tota llengua, l'ús de la llengua llatina no és homogeni: no solament evoluciona al llarg del temps, sinó que sincrònicament hi conviuen diversos dialectes geogràfics i, encara, diversos registres: no hem d'imaginar-

nos Ciceró arribant a casa després de pronunciar una de les seves Catilinàries i parlant a Terència, la seva muller, amb el mateix estil ampulós.

Amb el pas del temps, el llatí parlat va allunyant-se progressivament de l'estàndard clàssic, que l'escola tracta de conservar, i de la llengua literària. Es va formant l'anomenat llatí vulgar, que difereix del clàssic en la pronunciació, en el vocabulari i en la gramàtica, amb una distància creixent en relació al clàssic i també entre les diverses regions geogràfiques. D'aquestes diverses maneres de parlar llatí en naixeran a la llarga les llengües romàniques.

I això aviat tindria conseqüències: l'any 813 una sèrie de bisbes, reunits en Concili a la ciutat de Tours, van decidir que als territoris sota el domini de Carlemany, les homilies es fessin en «rusticam Romanam linguam aut Theodiscam, quo facilius cuncti possint intellegere quae dicuntur», és a dir, que s'havien de fer en la llengua rústica romana i en la germànica populars a fi que es pogués entendre més fàcilment què s'hi deia. Això és un senyal inequívoc que la gent ja no comprenia bé la predicació en la llengua clàssica. Però el llatí eclesiàstic, molt afí al clàssic, va continuar com a llengua litúrgica durant molt de temps.

Poc després, el 842, dos dels nets de Carlemany, Carles el Calb i Lluís el Germànic, estableixen una aliança militar - i, davant llurs fidels, pronuncien sengles juraments - els anomenats [Juraments d'Estrasburg](#) - en 'romà vulgar' el primer i en germànic el segon, a fi que tothom els entengués.

El llatí clàssic va continuar essent una llengua de cultura, però en competició amb les noves llengües romàniques o germàniques. Un bon exemple d'això és la figura de Ramon Llull, que al segle XIII va escriure en llatí com tothom, però també en català i en àrab.

Durant el Renaixement la mirada dels humanistes es gira cap vers les obres de l'antiguitat clàssica, i l'ús del llatí, més enllà del llatí eclesiàstic i dels Pares de l'Església, cobra una nova força. És notable l'obra d'Erasme de Rotterdam, creador del moviment humanista, i autor de nombroses obres filosòfiques i teològiques. Erasme mirà de posar remei a la diversitat de pronúncies del grec i del llatí clàssic a través de fonts diverses, i estableix la forma recomanable de pronunciació de les llengües grega i llatina, ja molt divergents.

Aquest esforç d'Erasme va tenir un èxit limitat; els països de tradició catòlica van continuar practicant llurs pronunciacions divergents, incrementades encara en el cas de França per la incorporació de la 'r' anomenada *grasseyé*, que considerem típica d'aquesta llengua, però que en realitat es remunta

només a la fi de l'Antic Règim. Qui no recordi les pronunciacions de la missa llatina en català i en castellà, pot escoltar, per exemple, peces de cant gregorià cantades per les abadies de Solesmes, de Montserrat i de Silos. Notem, en canvi, que la paraula alemanya 'Kaiser' (= 'emperador') gairebé coincideix amb la pronunciació erasmiana de 'Caesar'.

Contra el predomini del llatí en el camp de l'Església, que ja no entenia ningú, es va revoltar Martí Luther, que va traduir la Bíblia sencera, obra que es considera la base de la llengua alemanya moderna.

Però l'ús d'aquella mena de 'llatí fossilitzat' basat en el clàssic com a llengua franca entre científics i filòsofs tenia notables avantatges, i van continuar fent-lo servir. Pocs s'apartaven d'aquesta norma. Un va ser Galileu, que va escriure en italià a la seva obra 'Dialogo Sopra i Due Massimi Sistemi del Mondo' (1633).

També Copèrnic, Leibnitz i Newton continuen amb l'ús del llatí com llengua franca entre científics. El 1687 Isaac Newton va publicar una obra fonamental en la història de la ciència, [Philosophiae Naturalis Principia Mathematica](#), títol que avui podríem traduir més o menys com "Fonaments matemàtics de la física".

Van haver de passar gairebé 300 anys més fins que l'Església Catòlica reservés al llatí un paper secundari en la litúrgia, tot i mantenir-lo com a llengua oficial de l'Església Catòlica. Aquest determini el prenen, novament, per tal que tothom pugui entendre el que s'hi diu i que la gent no s'hagués de refiar només de les adaptacions i interpretacions del clergat.

Avui el llatí continua essent la llengua oficial de l'Església Catòlica; en aquesta llengua els papes redacten les seves encícliques i altres documents doctrinals.

Però més enllà de l'Església Catòlica també hi ha qui manté viu el conreu del llatí, des de les traduccions d'un còmic com [Tintin](#) fins a l'edició del diari digital [Ephemeris](#).

Breu descripció del llatí

Per entendre millor l'evolució del llatí al català (i a les altres llengües romàniques) és bo de sintetitzar algunes característiques destacables del llatí clàssic.

Pel que fa a la fonètica, tots els sons consonàntics del llatí els tenim també en el català actual, i no ens ha de costar gens de pronunciar-lo. L'ortografia, a diferència de la nostra, era molt regular:

- La lletra 'c' es llegia sempre com 'k' ('Cicero' es llegia 'kíkero').
- La lletra 'g' es llegia 'ga', 'gue', 'gui', 'go', 'gu' ('gens' es llegia 'guens').
- No hi havia el so 'll' (català 'ull').
- No hi havia el so 'ny' (català 'any').
- El grup 'ph' es llegia 'f' ('phantasia')
- La lletra 's' era sempre sorda (com a 'rossa', no com a 'rosa').
- La lletra 'v' equivalia a 'u' ('ueni = vaig venir' es llegia amb 'u'). La distinció entre 'u' i 'v' és posterior, i avui sovint trobem escrit 'veni'.
- La lletra 'z' es llegia com 'dz' (català 'atzavara').

Hi havia les cinc vocals 'a', 'e', 'i', 'o' i 'u' en doble versió, llarga i curta, però normalment no s'indicava (compareu el contrast entre 'sit' i 'seat' en anglès).

- La gramàtica del llatí era molt diferent de la del català actual. Vegeu, per exemple, <http://www.xtec.cat/~sgiralt/labyrinthus/roma/lingua/grammarc.htm>. I si sou dels que us motiva la sintaxi heavy, no deixeu de consultar algun manual. N'hi ha un mica antic però molt bo, la 'Sintaxi Llatina', d'Eduard Valentí Fiol (Barcelona, 1945, 1979).
- No hi havia articles. El terme 'lupus' equivalia indistintament a 'llop', 'el llop' o 'un llop'. En català els noms tenen només dues formes (casa / cases) o, en molt pocs casos, quatre ('nen', 'nena', 'nens', 'nenes'). En llatí hi havia una altra variació, anomenada cas, que indicava la funció sintàctica del nom dins l'oració: 'lupus necauit agnum / venator necauit lupum (el llop va matar el xai / el caçador va matar el llop). En total hi havia 6 casos.
- En català tenim dos gèneres, masculí i femení; el llatí n'hi afegia un altre, el neutre. En total hi havia 8 models de declinació, conjunt de totes les formes d'un nom. Això ens exigeix un bon esforç de memòria!

Si en català els noms tenen dues (o 4) formes, no passa el mateix amb els verbs: 'canto', 'cantes', 'cantem', 'cantàveu', 'cantaries', 'cantaran', etc. Doncs en llatí encara més, perquè 'he cantat' o 'vaig cantar' s'expressava amb una sola paraula, 'cecini'. I hi havia una veu

anomenada passiva, que també s'expressava amb una sola paraula: 'Mihi a vobis litteras adferebantur' ('m'arribaven cartes vostres'), on 'adferebantur significa 'eren portades'. I, encara, un bon esplet d'infinitiu, gerendis, gerundius, participis i supins. Hi havia, doncs, una conjugació molt més complexa que la del català.

Amb el pas del temps, la declinació va desaparèixer i la conjugació es va simplificar; com que els matisos que volem expressar són complexos com sempre, ja ens podem imaginar la resta de la història: la pèrdua de la declinació va obligar a incrementar l'ús de les preposicions i la simplificació de la conjugació va obligar a fer servir moltes més formes verbals compostes.

La pregunta innocent és: i com s'ho feien els nens romans per aprendre tot allò? Doncs de la mateixa manera que nosaltres el català, per imitació. Pensem que a tres o quatre anys ja hem adquirit les línies generals de la morfologia i la sintaxi de la nostra llengua, i quan aprenem una paraula nova ja aprenem alhora si és masculina o femenina, i no diem 'vull aquell joguina', i quan aprenem els dies de la setmana aprenem que no es diu 'els dillunsos', sinó 'els dilluns'.

A l'escola fem una reflexió a posteriori sobre coses que ja sabem, les sistematitzem i les bategem i, si de cas, polim formes d'expressió - i d'escriure - que la comunitat de parlants considera incorrectes. És un error doncs pensar que hi ha idiomes sense gramàtica. Aneu a l'Amazònia, cerqueu una tribu perduda, que no sàpiguen llegir ni escriure i que us vulguin acollir, i mireu d'aprendre a parlar la seva llengua. Contínuament sentireu que us dieun 'això ho diem així', 'això no ho diem així': doncs això ja és una gramàtica (encara no escrita!).

El llatí vulgar i les llengües romàniques

El llatí (clàssic), com tota llengua, ja era una llengua modificada a partir de formes anteriors que havien anat evolucionant. La declinació, per exemple, es presentava ja a mig camí d'un procés que acabaria portant a la desaparició del sistema de casos.

En el moment de la fixació de la llengua literària hi havia notables diferències entre el 'sermo urbanus' --o llengua culta – i el 'sermo rusticus' – o llengua popular.

Però les formes populars van continuar evolucionant cap al que avui coneixem com 'llatí vulgar', cada cop més diferenciat; en canvi, el llatí culte es mantingué molt poc alterat. El que inicialment era un cas típic de diversitat de registres va esdevenir un canvi total de llengua.

El llatí vulgar es diversifica encara més a mesura que l'Imperi Roma ampliava el domini sobre territoris més i més diversos, cada un dels quals tenia la seva pròpia llengua: és el que s'anomena substrat, que influïa fortament en el llatí parlat en el lloc. Simplificant-ho – probablement massa – podem dir que el català és llatí vulgar parlat per ibers, el castellà llatí vulgar parlat per bascos (o bascoïdes), el francès llatí vulgar parlat per gals i després modificat per francs.

Mentrestant el llatí literari era comprès deficientment i al final totalment incomprès: calia estudiar-lo expressament. Exactament el mateix que passa a la Grècia moderna: un grec d'avui no comprèn el grec clàssic si no l'estudia expressament. La llengua grega d'avui, malgrat la identitat de nom, és una llengua diferent de la clàssica, tan diferent com el llatí i l'italià.

Fins a arribar a la formació de les llengües romàniques i a l'evolució d'aquests fins als nostres dies, hi ha hagut canvis de tota mena. Alguns canvis molt importants foren:

- Canvis en el vocabulari. Per designar el formatge, a uns llocs es va optar pel terme 'casiu(m)', que va donar 'queso' en castellà i 'queijo' en portuguès; en d'altres llocs es va optar per 'formaticu(m)' – nom inicialment al·lusiu a la forma de preparació –, que va donar 'fromage' en francès, 'formatge' en català i 'formaggio' en italià.
- Canvis fonètics: en llatí es deia 'rosa(m)' amb 's' sorda, nosaltres ho diem amb 's' sonora'; on deien 'cadere', nosaltres diem 'caure', i on deien 'luna(m)' nosaltres diem 'lluna'. Avançant-nos al que direm aviat, cal notar que encara que diem que 'llop' ve del llatí 'lupus', en realitat és més exacte dir que ve de l'acusatiu 'lupum' en una època en què la 'm' final ja no es pronunciava, i per això la indiquem entre parèntesis.
- Canvis morfològics i sintàctics: els més notables foren la pèrdua de la declinació nominal, l'increment paral·lel de l'ús de preposicions, la introducció de l'article, el sistema pronominal i la simplificació dràstica de la conjugació verbal.

La gran majoria dels canvis no foren recollits en la llengua escrita. En coneixem alguns per diverses vies: en primer lloc, perquè eren blasmats pels

preceptors (si a classe diem "no s'ha de dir 'busson'", senyal que algú diu "busson"). En segon lloc, per la caricatura de la parla d'algun personatge poc culte – un soldat, un esclau, un curt de gambals – en algunes obres de teatre. El coneixement que tenim del llatí vulgar moltes vegades és doncs indirecte, ja que sistemàticament no es va escriure mai. Al final, però, les diferències afloren quan les llengües romàniques comencen a escriure's.

Un canvi fonètic que sí que fou recollit parcialment és el ja al·ludit emmudiment de la 'm' final. En comptes de considerar-la un vulgarisme, els poetes, per raons mètriques, l'adoptaren, ja en temps molt primerencs, perquè així podien unir en sinalefa la vocal anterior amb la inicial de la paraula següent i fer que el conjunt comptés només com una sola sí·l·laba

Un dels canvis fonètics més transcendents fou el pas de 12 fonemes vocàlics, 6 de curts i 6 de llargs, a només 7, que són els del català oriental modern però sense la vocal neutra. Sant Agustí, tot i que coneixia molt bé la llengua clàssica, deia tanmateix que "per a una oïda africana" no hi havia distinció entre llargues i curtes, i d'aquí les dificultats d'escriure correctament. Segurament no era un problema d'oïda africana, sinó de pronunciació generalitzada diferent.

Vegem 12 exemples d'evolució de les vocals tòniques (és a dir, amb accent fonètic). Els dos punts darrera una vocal, ':' - que els romans no feien servir - signifiquen que la vocal llatina és llarga:

a: > a	nasu(m) > nas
e: > e oberta	catena(m) > cadena
i: > i	amicu(m) > amic
o: > o	nepote(m) > nebot
u: > u	acucula > agulla

a > a	mare > mar
e > e	levat > lleva (però ferru(m) > ferro)
i > e oberta	pira(m) > pera
o > o oberta	proba(m) > prova
u > o	bucca(m) > boca

Si repassem els exemples anteriors, veurem que en les àtones també hi ha canvis. Observem, a més, els exemples següents:

aperire > obrir; aurum > or; capillu(m) > cabell, causa(m) > cosa; integrum > enter; lacte(m) > llet; petra(m) > pedra.

I també hi ha canvis en les consonants:

`cadena', `nebot', `agulla', `lleua', `pedra', `llet'

Per a cada llengua es poden fer repertoris similars d'exemples que mostren moltes regularitats, com la pèrdua de la 'f' inicial en castellà ('humo', 'harina'), la caiguda de la 'n' intevocàlica en portuguès (luna(m) > lua (=lluna)), l'evolució fonètica dels grups `ce', `ci', `ge', `gi' (`cel' / `ciel', / 'cielo', amb tres fonemes diferents)...

Cal notar, encara, que els canvis de lèxic, fonètics i morfosintàctics es condicionen mútuament, i sovint una solució `regular' és substituïda per una d'anòmala per tal d'evitar una confusió.

Hi ha dos canvis que poden servir per a distingir dos grans grups de llengües romàniques, i que podem sintetitzar en una sola paraula: `sabons'. En el grup occidental, la 'p' intervocàlica dóna 'b' o 'v' i el plural pren una 's' (derivada de l'acusatiu plural): 'sabons', 'jabones', 'savons'. En l'oriental, en canvi, es manté 'p' i el plural no té 's'ural sense 's' (italià `saponi', romanès `sapunuri').

El grup occidental comprèn el galaico-portuguès, l'asturià, el castellà, l'aragonès, el català, l'occità, l'arptà o franco-provençal i el retoromàic. El grup oriental aplega el cors, el sard, l'italià, el dàlmat (extingit) i el romanès.

La divisòria és la línia entre La Spezia i Rimini; això deixa a la banda occidental tot el nord d'Itàlia; cal tenir present que aquí la implantació de l'italià estàndard és molt moderna.

Per aprofundir en el cas del català hi ha la Gramàtica Històrica Catalana, Barcelona 1951 (pàgs. 31-242). Per a una visió oberta a altres llengües, Guy Serbat, Les structures du latin, Paris, 1975. I a Internet, l'article [Llatí vulgar](#) de la Wikipèdia.

Quines són, doncs, les llengües romàniques?

Ara i adés hem parlat de les llengües romàniques, i ja n'hem esmentat unes quantes. La pregunta següent és doncs: quines són, en definitiva? Abans d'esbossar una resposta cal, com passa sovint, fer la crítica de la pregunta.

I cal fer una crítica de la pregunta perquè inclou implícitament dos supòsits, cap dels quals es pot mantenir. No, la llista de les llengües romàniques no és un conjunt inalterat des del segle IX fins als nostres dies. I no, la individualització i els límits entre dues llengües - romàniques o no - no sempre és prou precís. Anem, doncs, a pams.

Hi ha hagut llengües romàniques que avui s'han extingit. Ja hem esmentat el dàlmata, parlat a la costa oriental de l'Adriàtic fins al caire del segle XX. Però n'hi ha hagut més: a la península ibèrica, després de la invasió sarraïna, els hispanovisigots va mantenir durant temps la seva forma de llatí vulgar, que avui coneixem amb el nom de mossàrab (paraula del tot inadequada, perquè significa 'arabitzat', però justament qui el feia servir eren els no arabitzats). La llengua va subsistir poc, i no anà més enllà dels segle XIII.

També hi ha hagut un mossàrab en terres valencianes, estudiat per Manuel Sanchis Guarner i per Joan Coromines, tot i que Germà Colon n'ha discutit l'abast i la influència.

I d'altra banda, com suara apuntàvem, moltes vegades les llengües tenen una individualitat no prou precisa, o precisa però no reconeguda. El gallec i el portuguès són una mateixa llengua? I, encara, el portuguès i el brasiler són la mateixa llengua? El francès del Quebec i el de França són la mateixa llengua? El sicilià és una llengua independent o un dialecte de l'italià? I la llengua corsa, què és? I el moldau i el romanès són la mateixa llengua o no?

El criteri general sostingut pels lingüistes és que si hi ha intercomprensió, hi ha una mateixa llengua. Però aquest criteri no sempre és totalment fiable: abans dels grans moviments de població del segle XX, no hi havia intercomprensió entre els parlants de dos dialectes extrems de l'alemany. Avui tots els suïssos germanòfons saben l'estàndard, però parlen una forma d'alemany que només entenen ells i els de les regions alemanyes molt pròximes.

Les llengües, a més, s'expandeixen i es redueixen territorialment, i els estats en general – i més els d'arrel jacobina – miren de minimitzar la diversitat en favor de les anomenades llengües nacionals. Aquest és el cas d'Itàlia: inicialment l'italià era el toscà, amb centre a Florència. I totes les parles situades al nord de la línia La Spezia-Rimini ja esmentada s'inscriuen en la Romània Occidental, i per tant l'italià hi és una llengua superposada.

Sovint els criteris extralingüístics se sobreposen, doncs, als científics, i si Josep Pla deia que el seu país era on quan ell deia 'bon dia' li responien 'bon dia', hi ha tanmateix gent que no ho veu així, per exemple els nostres (nostres?) 'blaveros', que s'empesquen les interpretacions més rebuscades i absurdes

en favor del secessionisme lingüístic, fins a dir, per exemple, que el valencià era el resultat de la fusió del mossàrab i l'occità sense passar pel català (devia ser una transmissió per via aèria, si no, no s'entén com.!

I, paral·lelament i amb idèntic propòsit, a les illes alguns parlen de 'ses llengos baleàs', que no tindrien res a veure amb el català.

La benemèrita tasca del 'blaveros' no és única al món. El soviètics van trobar molt lleig que la R.S.S. de Moldàvia parlés la mateixa llengua que Romania, un país independent no integrat a l'URSS, i van fer tot el que van poder per segregar la llengua moldava, que no era més que romanès escrit amb l'alfabet ciríl·lic.

Dit tot això i advertit el lector que segons amb qui parli li pot caure un moc, podem assajar d'establir una relació de les llengües romàniques avui vives. D'oest a est:

- Galaicoportuguès (o, si voleu, gallec i portuguès).
- Asturià (amb extensions a Lleó i fins i tot a Extremadura).
- Castellà o Espanyol.
- Aragonès (el 'lappyp', autoagressió aragonesa per tal de poder dir 'lapao' a la llengua de Jesús Moncada).
- Català (amb el valencià i el català de les Illes).
Occità, molt fragmentat i mal normalitzat, excepte a la Vall d'Aran, on és oficial amb el nom d'aranès.
- Francès.
- Arpità o francoprovençal.
Retoromànic, conglomerat de parles afins sense continuïtat territorial:
- Romanx a Suïssa i Ladí i Furià o Friülès a Itàlia.
- Cors
- Sard.
- Italià (amb alguns dialectes dotats d'un cert reconeixement oficial, com el Vènet).
- Sicilià.
- Romanès (amb el Moldau).

Vegeu també [Les llengües romàniques](#). També és útil la consulta del web [Romanica Intercom](#), projecte de quatre universitats europees, entre les quals la Universitat de Barcelona, que proposa aprendre de manera simultània a llegir en quatre noves llengües (portuguès, espanyol, català, italià o francès). I si voleu aprofundir el conceptes clau de la diversitat lingüística, [Varietat de les llengües](#).

Trets destacables de les llengües romàniques

Ha arribat el moment de dir alguna cosa sobre els trets comuns i les diferències entre les llengües romàniques. Ho faré concentrant-me en només tres aspectes crucials: la morfologia i la sintaxi del nom, l'herència dels demostratius llatins i la modificació del sistema verbal.

Nombre

En general la forma actual dels noms en les llengües romàniques occidentals deriva dels acusatius del llatí, que van ser els darrers casos a sobreviure, el singular ja definitivament sense la 'm' final. Per això totes aquestes llengües tenen el plural acabat en 's' (cat. 'rosa' / 'roses'; esp. 'lobo' / 'lobos', port. 'filho' / 'filhos' [fill, -s]).

En francès la 's' s'escriu però sovint no es pronuncia ('pierre' / 'pierres' [pron. 'pierre' tant en singular com en plural] = 'pedra, -es'), i sovint queda gràficament emmascarada ('château' / 'châteaux' [pron. 'xató' tant en singular com en plural] = 'castell, -s'). Un complex sistema de regles, anomenades de 'liaison' estableix en quins casos reapareix fonèticament la 's'.

L'italià i el romanès, pertanyents al grup oriental, fan els plurals d'altres maneres: ita. 'mare' / 'mari' = 'mar, -s', 'scala' / 'scale' = 'escala, -es'; rom. 'stea' / 'stele' = 'estel, -s'; 'pom' / 'pomi' = 'arbre, -s'.

Gènere

El llatí repartia els noms en tres gèneres, masculí, femení i neutre. El neutre ja presentava vacil·lacions a l'època clàssica: Plaute a vegades escriu 'nasus' (= 'nas') en comptes de 'nasum'. Els plurals en '-a', propis dels neutres, van afavorir el pas d'aquests al femení; és el cas de 'folia' (= 'fulles'), reinterpretat com un femení singular ('fulla'). Tots els neutres es van anar assimilant a masculins o a femenins, i al capdavant el gènere neutre va desaparèixer.

Les llengües romàniques acaben tenint doncs només masculí i femení: cat. 'sol' [m], 'lluna' [f]; fra. 'loup' = 'llop' [m], 'rose' = 'rosa' [f].

L'italià i el romanès presenten un fenomen interessant: hi ha noms que en singular són masculins i que en plural són femenins: ita. 'uovo' / 'uova' = 'ou,

-s'); rom. 'teatru' / 'teatre' = 'teatre, -s'. En el romanès a vegades es parla de gènere neutre, però no té res a veure amb el neutre llatí.

Casos i declinació

La marca de cas en els noms i adjectius del llatí desapareix totalment en les llengües romàniques, i tota distinció que s'hi havia basat queda confiada a les preposicions o a l'ordre de les paraules.

Inicialment havia perdurat la distinció nominatiu/acusatiu en occità i en francès: a la Chanson de Roland trobem, per exemple, la distinció 'cuens / comte' (= 'comte'). I Ramon Llull manté la distinció 'Déus / Déu'. Però aquestes distincions no van sobreviure al segle XIV.

Una excepció és el romanès: en aquesta llengua els noms femenins no acompanyats d'article distingeixen un nominatiu/acusatiu ('capră' = 'cabra') i un genitiu/datiu ('capre'). Més complex és quan hi ha article; m'hi referiré en parlar d'aquest.

Preposicions

Ja en el llatí literari clàssic les marques de cas havien entrat en competició amb les preposicions: 'eo Romam' / 'eo ad Romam' (= 'vaig a Roma'); 'conscientia culpae' / 'conscientia de culpa' (= 'consciència de culpa').

El naixement de les llengües romàniques comporta la pèrdua total del cas en els substantius i adjectius i l'impuls definitiu a les preposicions, que, al costat de l'ordre de les paraules, queden com a únic recurs per a identificar les funcions sintàctiques i per tant els significats.

Un cas curiós és el de les formes 'conmigo', 'contigo', 'consigo' del castellà. En llatí, 'cum' era una preposició (= 'amb'). Però per excepció es comportava com una postposició en les formes 'mecum', 'tecum', 'nobiscum', 'vobiscum' i 'secum' (= 'amb + mi, tu...'). En el pas al castellà es va perdre el sentit de l'antic '-go' i s'hi va afegir, redundantment, la preposició: 'conmigo' però 'con nosotros'.

No es fa servir preposició, en canvi, amb el subjecte, amb el complement directe i amb alguns circumstancials, com els de temps. Tot amb tot, en algunes llengües s'ha desenvolupat un complement directe de persona amb preposició (esp. 'He visto a Luis').

L'herència dels demostratius en les llengües romàniques

Els demostratius del llatí han estat especialment prolífics: han donat lloc als nostres demostratius, a l'article determinat, a alguns pronoms personals forts i a alguns ls pronoms personals febles.

Els demostratius en llatí

En llatí hi havia sis demostratius diferents, cada un dels quals tenim variacions de gènere, nombre i cas (aquí, però, només n'indico el nominatiu masculí singular). Aquests demostratius es repartien en dos grups de tres: els díctics, que es feien servir acompanyant la paraula amb el gest, assenyalant físicament, amb el dit per exemple, i els anafòrics, que enllaçaven amb alguna persona o cosa no present però al·ludida anteriorment (vg. 'aquest noi que tens al costat' / 'aquell noi de què parlàvem ahir').

El díctics eren 'hic' (= 'proper a qui parla'), 'iste' (= 'proper a aquí escolta') i 'ille' (= 'allunyat'). Els anafòrics eren 'is' (= 'aquest de qui parlem'), 'idem' (= 'el mateix que ja hem dit') i 'ipse' (= 'ell en persona').

El demostratiu romànic

Amb l'evolució, va desaparèixer la distinció entre díctics i anafòrics (en català 'aquest noi' tant es pot fer servir assenyalant-lo amb el dit com recordant que ja n'hem parlat abans).

I alhora es va reduir el nombre dels demostratius que van sobreviure, només tres: 'iste' (català 'aquest'), 'ille' (català 'aquell') i en menys casos 'ipse' (català 'aqueix').

Quan hi ha elements que desapareixen, normalment apareixen afegitons que ajuden a la necessitat de precisió; a més dels que es perceben en els exemples suara esmentats, també d'altres com el de l'italià 'codesto'.

El resultat final d'aquesta reelaboració difereix molt d'una llengua a l'altra. Algunes llengües mantenen els tres termes: esp.: 'este', 'ese', 'aquele'; port. 'este', 'esse', 'aquele'; it. 'questo', 'quello' i 'codesto', aquest darrer però només com anafòric. En català, Fabra proposava distingir 'aquest' i 'aqueix' en l'estil epistolar, però avui 'aqueix' es considera simplement una variant d'"aquest": els parlants que fan servir 'aqueix' no fan servir 'aquest', i al revés. També manté només dos termes el romanès. El francès ha anat encara més

enllà, de manera que els graus de proximitat s'indiquen amb adverbis sufixats ('ce livre-ci' / 'ce livre-là' = 'aquest / aquell llibre').

Totes aquestes formes solen tenir els corresponents femenins, masculins plurals i femenins plurals, que no he explicat per no sobrecarregar el text: 'este, 'esta', 'estos' i 'estas'. Algunes llengües hi afegixen a més un neutre: esp. 'esto', fra. 'ça'.

Formació de l'article determinat

El llatí no tenia equivalent al nostre article determinat. Però ja en la llatinitat tardana 'ille' es fa servir en frases en què s'escau més de traduir-lo per un article que no pas per un demostratiu: 'illa epistola quam dixeram' (= 'la carta que deia').

Les diverses formes d'ille' es troben doncs a l'origen de l'article 'el', de les formes 'lo' del català (simple variant d'el') i en castellà (forma neutra), del 'le' francès, de la forma 'il' de l'italià, i, un cop més, dels corresponents femenins i plurals.

En romanès el fenomen és més complex: l'article es postposa al nom i alhora rep la marca de cas: 'lupul' / 'lupii' ('el llop' / 'els llops'), són nominatiu-acusatiu, i hi corresponen els genitiu/datiu 'lupului' i 'lupilor'. I anàlogament a 'capra' / 'caprele' ('la cabra' / 'les cabres') corresponen 'caprei' i 'caprelor'.

I d'ipse' deriva en català l'article anomenat salat ('es').

Pronoms personals forts

En llatí no hi havia pronoms personals de tercera persona; si calia, es feien servir els demostratius. L'evolució va reforçar el caràcter pronominal del demostratiu 'ille'; d'aquest pronom van derivar les formes 'ell' del català, 'él', del castellà, 'il' del francès, 'lui' de l'italià i 'el' del romanès (i, com sempre, totes les variants de gènere i nombre).

Aquests nous pronoms s'afegixen als derivats dels pronoms llatins de primera i segona persona ('ego'/'me', 'tu', 'nos' i 'vos') que donen formes com ara cat. 'jo'; esp. 'nosotros';, fra. 'je', 'moi', 'vous', it. 'io'; romanès 'eu', 'noi'; port. 'eu', formant en conjunt un paradigma totalment diferent que el del llatí.

Pronoms personals febles

Un fenomen comú a les llengües romàniques – desconegut en moltes altres, per exemple, en les germàniques – és l'existència del que la tradició gramatical catalana anomena pronoms febles, tècnicament anomenats pronoms clítics. Aquesta mena de pronoms es situen forçosament davant o immediatament darrere el verb. Els pronoms febles deriven dels acusatius i datius dels pronoms llatins, i, en el cas del de tercera persona, del demostratiu 'ille'. En són exemples el català 'me' (amb les formes 'em', 'm', 'm' que tant de cap ens fan anar)..., el francès: 'me', 'le'...; l'espanyol 'me', 'se', 'lo'..., l'italià 'gli', 'loro', etc.).

En català hi ha, a més, el neutre 'ho', el locatiu 'hi' i el partitiu-locatiu 'ne. Alguns d'aquests apareixen també en francès 'y', 'en'.

Derivat d'"ipse' tenim el reflexiu 'se', comú al català i a altres llengües.

Els verbs en les llengües romàniques

El verb llatí era molt complex, molt més que el del català. La raó bàsica és que moltes de les idees que nosaltres expressem amb dues o més paraules, en llatí s'expressaven amb una de sola: on diem 'sóc advertit', en llatí deien 'moneor'; on nosaltres diem 'els qui han de morir', en llatí deien 'morituri'. I per tant hi havia moltes més formes.

Per explicar el resultat final, hem d'afegir dues consideracions més: que en llatí no hi havia un sol model de conjugació, sinó quatre - i encara amb variants -, cada un dels quals va evolucionar a la seva manera. I que el resultat final no va ser una sola llengua sinó les moltes llengües romàniques.

Aquí doncs només em proposo esbossar amb unes quantes pinzellades els fenòmens més rellevants.

Pocs canvis formals i pocs canvis semàntics

Si ens diuen que 'amabamus' equivalia al castellà 'amábamos', qualsevol persona que conegui el castellà ho trobarà evident. Si ens diuen que el català '[jo] cantava' deriva de 'cantabam', també podem acceptar sense gaire reserves la supressió de la 'm' i el pas de 'b' a 'v'.

Podem ampliar aquest raonament al present d'indicatiu. La forma llatina 'cantat' dona lloc al port. 'canta', a l'esp. 'canta', al cat. 'canta', a l'occità 'cante', al fra. 'chante', a l'italià 'canta' i al romanès 'cântă'.

Grans canvis formals amb poc canvis semàntics

Naturalment no tot és tan senzill i directe. Observem l'imperfet d'indicatiu del francès: 'je donnais', 'tu donnais', 'il donnait', 'nous donnions', 'vous donniez', 'ils donnaient' (= 'donava', 'donaves'...) . L'imperfet d'indicatiu continua equivalent a l'imperfet d'indicatiu, però ja no hi trobem la síl·laba 'ba': l'evolució l'ha suprimida.

De totes les llengües romàniques, el francès és la que més ha deformat les formes originals: 'videre' (= 'veure') ha donat 'je vois', 'tu vois', 'il voit', 'nous voyons', 'vous voyez', 'ils voient'. I recordem-ho, fonèticament encara és més distant (amb una transcripció d'emergència i llegint-ho amb la 'v' de Valls, seria 'vuà', 'vuà', 'vuà', 'vuaion', 'vuaié', 'vuà').

Notem que hi ha quatre formes fonèticament iguals, amb el risc de confusió que això comporta. El francès és doncs l'única llengua romànica que ha fet obligatòria l'aparició del pronom personal quan no hi hagi un nom fent de subjecte. Fins i tot quan no ha subjecte lògic possible: 'plou' es diu 'il pleut'.

Desaparició definitiva de la passiva

El llatí tenia dos jocs de terminacions, l'activa, '-o'/'-m', '-s', '-t', '-mus', '-tis', '-nt', i la passiva, '-r', '-ris', '-tur', '-mur', '-mini', '-ntur'. Amb l'ús d'aquest recurs tenim que 'amat' significava 'estima'; 'amatur', 'és estimat'; 'amabamini', 'éreu estimats/-des', etc.

Aquesta veu passiva sintètica va desaparèixer totalment en totes les llengües romàniques. La passiva va passar a formar-se amb el verb 'ésser' (o l'equivalent de cada llengua) seguit del participi: cat. 'seràs expulsat', fra. 'vous êtes accusé' (= 'ets acusat'), ita. 'sarai criticato' (= 'seràs criticat')

Aquestes formes compostes s'afegeixen a les que ja hi havia en llatí: 'amatus sum' (= 'he estat estimat'). I per tant en català i en les altres llengües romàniques trobem formes doblement compostes: 'tu has estat vist'.

Desaparició i reaparició del futur

També va desaparèixer el futur, que en general fou substituït per formes compostes amb sentit inicial d'obligació (cat. ant. 'cantar he'; compareu l'anglès 'we shall overcome').

Posteriorment el conjunt es va soldar en una nova forma simple: cat. 'cantaré'. En totes les llengües romàniques es percep clarament aquest origen compost, i la segona peça es correspon fonèticament amb el present del verb 'haver': ita.: 'tornero', fra. 'je dirai', esp. 'comeremos'...

La velocitat amb què es van soldar els dos elements varia d'una llengua a l'altra; en portuguès, per exemple, encara s'hi poden intercalar pronoms febles ('amar-me-á' = 'm'estimarà').

Evolució de les formes del 'perfectum' llatí

El llatí posseïa dues famílies de formes; l'"infectum", expressiu dels fets en el seu transcurs i un altre, el 'perfectum', que es referia als 'fets acabats'. Fets acabats no vol dir necessàriament fets passats: 'hauré mort' indica un fet acabat però no és un passat, sinó un futur.

Aquestes formes poden ésser sintetitzades en la llista següent: 'amavi' (= 'he estimat'), 'amaveram' (= 'havia estimat'), 'amavero' (= 'hauré estimat'), 'amaverim' (= 'hagi estimat') i 'amavissem' (= 'hagués estimat').

En el pas del llatí a les llengües romàniques les formes del 'perfectum' es modifiquen profundament quant quant a significat o són substituïdes per noves construccions:

- Noves construccions són cat. 'haviem menjat', fra. 'nous avons choisi' (= 'hem triat'), ita.
- 'ho cantato' (= 'he cantat'), port.: 'tenho comido' (= 'he menjat').
- Amb verbs de moviment, en canvi, fra. 'nous sommes partis' (= 'ens n'hem anat'), ita.
- 'sei arrivati' (= 'heu arribat').
- L'imperfet des subjuntiu castellà té una doble forma, 'amara'/'amase', derivada la primera de l'imperfet de subjuntiu i del plusquamperfet de subjuntiu la segona. En català, en canvi, es fa servir la procedent de la segona: 'cantés', i la primera ha alimentat el perfet simple que es fa servir al País Valencià ('arribàrem'), que trobem també en determinats casos arreu del domini ('hostes vingueren que de casa ens trageren'; 'una nit de lluna plena /
-

tramuntàrem la carena / lentament sense dir re'). El català ha introduït a més un passat perifràstic amb les formes 'vam', 'vas', 'va', 'vam', 'vau' i 'van' i variants ('vam arribar', 'vau dir').

El portuguès manté un plusquamperfet d'indicatiu sintètic: 'falara', 'falaras', ... (= 'havia parlat', 'haves parlat'...)

El portuguès manté un futur de subjuntiu: 'falar', 'falares'... ('parlés', 'parlessis'...). El castellà també ('donde fueres', haz lo que vieres') però a la pràctica ha quedat relegat a dites i a textos legals.

- El portuguès introdueix un infinitiu personal: 'É preciso vermos' (= 'Cal veure', 'cal que veiem').

Desaparició de moltes formes no personals

En el pas del llatí a les llengües romàniques, desapareix la multiplicitat d'infinitius, gerundis, gerundius, participis i supins, expressius de multitud de matisos, i queden reduïts generalment a només tres formes: infinitiu ('estimar'), gerundi ('estimant') i participi ('estimat'). I a tot estirar, podem afegir-hi la conversió d'alguna forma en substantiu: 'amant'.

3-27.5.2020